I

Патріарх Єремія замислився. Ця дивна країна, в яку потрапив, була не зовсім йому зрозуміла. Ще приїхавши сюди, примітив: люди цієї землі живуть зовсім не таким укладом, яким мали б жити за його. уявленнями християни, – те життя не вкладалось у канони віри, а зчаста й оминали їх. Таке враження склалось у нього ще раніше, ніж вірні люди розповіли йому про звичаї цього краю, – ще тоді, коли переїжджав вільний, порослий тирсою степ. Над головою світило сонце, щедре й значно лагідніше, ніж у Цареграді, а навколо хиталися роздольні тирсові хвилі.

Повіз ховавсь у тій тирсі зовсім, і Єремія неначе опинився у зеленій воді, на дні незвіданого трав’яного океану, крізь який годі прозирнути, бо людина, потрапляючи сюди, відчуває, що вона схована від цілого світу, а водночас на неї чигають небезпеки.

Єремія тоді висловив цю думку єпископові Дионизію, котрий його супроводжував, бо вважався знавцем цієї землі.

– У цій країні, – відповів Дионизій, – ми зустрінемося з багатьма несподіванками. Патріарх Іоаким попереджував про те вашу святість…

Зараз уже, після повернення з Московії, коли патріарх Єремія трохи ознайомився з тутешніми звичаями[15], йому хотілося досконаліше пізнати цю країну та її звичаї.

– Там, де дуже багато існує волі, – сказав він єпископові Дионизієві, – мало стійких звичаїв.

Дионизій шанобливо схилив голову.

– Люди, що мали ознайомитися з цим краєм, – сказав він, – висвітлять вашій святості все. Вони ходили тут збирачами стацій для

вашої святості. Не думаю, що вони багато їх назбирали: надто високі чини ми наділили місією жебрацтва.

– То в римській церкві, – звищив голос Єремія, – владики об’їдаються й наливають свої черева трунками, це вони стають вельможними й марнотратними. Наша ж церква міцна в убогості своїй, і нічого страшного не станеться, коли милостиню попросить єпископ.

Дионизій змовчав. Йому хотілося заперечити, що, мовляв, треба зважати й на. тутешні умови й призвичаюватися певним робом до них – чи не в тому сенс мудрої церковної політики? Звичаї не можна переробляти заразом, їх треба викорінювати помалу, але впевнено й послідовно. Дионизій, однак, промовчав, знаючи, що ці слова роздратували б патріарха, той мав свої дивацтва. Зрештою, він вірив у Єремиїн розум, адже недаремно той мав славу найученішого теолога. Навіть тут його запросив на гостину не хто інший, як польський канцлер, і хоч патріарх узяв собі скромні покої, вони знайшли під його стелею добрий затишок.

– Хвороба світу, – сказав патріарх, – в тому, що люди не усвідомлюють, що вони в череві апокаліптичного звіра, а найбільша звада їхня – гроші! Римська церква завжди мала їх доволі, благочестиві за всіх часів були убогі. Наша церква лише в Московії має державну підпору, інші країни, як і ця, підлеглі. Маємо жити з ласки Божої, і ганьби в цьому нема.

– Так, бо наші переваги в засадах наших. – Дионизій зумисне дозволив собі улесливість.

– Безперечно! – Патріарх різко встав, аж схитнулося полум’я свічок, і поквапно заходив покоєм. – Господь шле нам суворі випробування, але вони не важчі від спокус на масний гріш та ситну їжу з витребеньками. Голодний завжди вільний. Голодний – найсправедливіша людина в світі, вона в черево апокаліптичного звіра не потрапляє.

II

Од свічок крутилися вгору чортні нитки диму, і Дионизій зняв нагар. Велика патріарша тінь хиталася на стінах, ніби патріарх заповнював покій ущерть, і здавалося, що їй тут тісно. Увечері прозоре приміщення, дерев’яне, оббите тканиною, неначе стискалося – бракувало навіть повітря, і патріарх дихав розтуленим ротом, як риба. Йому не давали спокою думки, чи не тому хотілося не розмови з Дионизієм, а самоти. Так, Дионизій зараз був зайвий, бо в такому малому приміщенні годі вміститись обом[16]. Тут, довкола нього, – ніч, тут хитаються чорні хвилі, й він поринає в них, топиться, боїться й хоче просвітитися думкою.

Дионизій завжди був тямковитий, він підвівся й попросив дозволу вийти. Тоді й вийшов, а патріарх полегшено зітхнув. Здалося, що в покої побільшало повітря, але це також була омана – за хвилину стіни знову стислися довкола нього, і йому ніяк стало повернутися, так ніби й справді потрапив у черево до якогось звіра.

Горіли свічки, тінь його перекинулася через стелю і зависла з протилежної стіни. Свічки ж палали, ніби золото. Патріарх довго дивився на них.

"Золото, – подумав він. – Хто має його багато, той багато може. А що можу я, злидар-патріарх, який мас лише одне – голову на плечах, яку, до речі, не вельми легко носити..."

Було парко, патріарх ще ширше розтулив рота – не ставало духу; стіни помешкання не просто чавили його, а, здавалося, пульсували, чи, точніше, дихали, ніби він і справді сидів у череві. Свічки спалювали решту повітря, і він задув їх усі, крім однієї, і втомлено сів на застелену барвистим рядном лаву. Дихати стало легше, патріарх заспокоювався; він мав багато що передумати, перш ніж дозволити собі заснути.

III

Патріарх мав одну маленьку слабкість, у стосунку з людьми вдавався до такої собі гри, наприклад, уявляв собі людей дрібнолюдками. От і зараз він уявив собі, що відхилилася дошка і з-під неї висунувся малесенький чоловічок, одягнутий у давній український стрій, з дрібним, поморщеним личком і гострим лискучим поглядом[17]. Патріарх сидів, приплющивши повіки, відкинувся спиною на стіну й важко дихав, бо й сьогодні було душно. Чоловічок уже зовсім виліз із дірки, такий собі потішний карлик, ретельно затулив дошку, по тому обсмикнув одежу й побіг до патріарха.

Той важко дихав, борода була мокра від поту, як і волосся на голові, – боровся надсилу із млостю. Чоловічок схопився руками за патріарше коліно і хутко подерся нагору, ніби по дереві.

Патріарх розклепив повіки: ні, все нормально: насупроти сидить один із тих, хто має розповісти йому, що діється в цьому краї, але якийсь і справді він безликий. Нахилився до нього, подався всім тулубом, і якось дивно заблищали його очі.

Патріарх знову приплющився: так йому було легше: чоловічок уже дерся на його зігнуту в лікті руку. А коли дістався патріаршого вуха, той схилився, щоб краще дослухатися до швидкого шамотливого шепоту, який посипався із прибульцевих вуст:

– Йде падіння звичаїв, ваша святосте! Не знаю, чи не загибель це світу, пророкована в Святому Письмі. Однорядки й корзни наші здаються смішними, давай теперечки цуг, кабаток, страдеток і делій[18]. Це щось страшне, ваша святосте, – у мене волосся пнеться вгору. В одних одежа тягнеться до землі, а в інших коротка, без комірів, або коміри наставляють, що не знаєш, ваша святосте: чи комір пришитий до одежі, чи одежа до коміра. Старий наш стрій видається таким дзиглюкам дурноверхим, вбратися по-домашньому можна хіба що в хаті, сховавшись од злих насміхів; теперечки, ваша святосте, треба безлік пувиць, вишивок, нашить, торочок, стрічок, плетениць, шнурків. Це не тільки одежа міняється – це звичаї занепадають, ваша святосте, я

переконаний у тому твердо. Теперечки не вгостиш гостя борщем та кашею; давай печеню, що нагадує слона, лева чи дерево. Тепер готуй на неділю, прости Господи, із п’ятниці, бо де набереш людей на ці хитромудрощі. Наші дідівські наливки, ваша святосте, стали вже несмачні, теперечки давай угорські та іспанські вина. Жінки наші поставали мавпами золоченими, літники й опашні вже їм не до шмиги, давай їм італійські та іспанські берети, ферети фалбани, фордигали[19] – тьху на їхню голову. Розпустили нині пані хвости, що хлопчаки мусять іти слідом і тягти той ерам уселюдно…

Чоловічок обірвав свою мову й утяг у себе повітря, ніби схлипнув, і патріарх розплющився.

– Йди з миром, сину мій. Це все дияволові спокуси. Наша ж сила у віданності суворим та простим звичаям. Міць нашої церкви у повстримності та благочесті.

Відчував, що в хаті стало ще менше повітря. Чоловічок уже влазив у дірку, відсунувши дошку, а патріаршим обличчям покотився знову піт – великі солоні, як сльози, краплі.

IV

Довго молився, спроквола проказуючи слова молитви, аж поки не просвітліло йому в голові. Помалу заспокоювався. Прийшла нарешті ніч, а в ній усе було як звичайно вночі: запнуті чорним сукном шибки, свічка, що догоряла, поблимуючи хитливим оком, і ці обшиті тканиною стіни, що тонули в мороці, все ніби дихали, наганяючи відтак повітря на самотній свіччин вогник.

Коли вчора бажав, щоб Дионизій його покинув, сьогодні ж навпаки: самотність починала його гнітити, йому треба було подумати вголос. Зараз Дионизія вже не вистачало, і патріарх, який звик до напрочуд тонкого розуміння його бажань з боку Дионизія, уже й дратуватися

починав, що той не заходить. Але знав і про марнотність свого дратування: ще мить – і двері розчиняться, і в покій конче ввійде людина, яка стала часткою його буття й думок.

Сидів спиною до дверей, але почав говорити раніше, ніж почув звичне рипіння.

– Занепад звичаїв у цьому краї, Дионизію, – вина вищого духовенства. Воно має за це відповісти на суді Божім. Не бачу якогось доброго рішення, щоб зарадити цьому зараз. Римський натиск на цей край страшний – це натиск роскоші на бідність, освіти на освіченість малу, видимого сяйва на сірість їхню. Римляни, як ніхто, вміють ховати й прикривати свою гнилизну…

– Гроби поваплені, – сказав Дионизій. – Тут, ваша святосте, маєте повну рацію. Подивіться на священика римського й нашого, особливо з цієї землі. Римлянин має голене підборіддя, охайно, навіть вишукано вдягнений у гарну сутану. Одежа нашого ченця схожа на мішок: клобук, довге, часто неохайне волосся, нерозчесана борода, намазані дьогтем чоботиська.

– Так і має бути, – сказав патріарх. – Наша церква – це шлях до. неземного, вона не чваниться багатознанням, ані земною могутністю, як римська; наша церква – церква смирення, духовного приниження, блаженного убозтва.

– Йдеться про інше, – сказав Дионизій. – Про змагання, а відтак про вплив на людські душі. Духовна ж людина на Русі – той-таки холоп, він не вміє триматися у вишуканім товаристві і вести світську розмову. Тим самим ми губимо вплив над тим вишуканим товариством, вишим панством, а це вже небезпечно. Але найгірше, що моральні постулати нашої церкви так само далекі тутешньому священству, як і шляхетність духу…

Свічка догоряла. Патріарх дивився на її хиткий, ненадійний вогник, і в його душі засвічувався інший вогонь. Це був великий, тривожний вогонь, вогонь душі, який має переплавляти залізо й каміння й витворити сполуку, яка і є непомильним рішенням. Єремія вдивлявся у свіччин вогник, котрий конав, чорний шнурок диму вився над ним, як чорний дух. Здавалося, вогник боровся за своє існування в череві апокаліптичного звіра, за право горіти й світити, але це була майже безнадійна боротьба, тобто вона стане безнадійна, коли цей вогонь перейде в людські душі. Патріарх усміхнувся – полум’я душевного вогню уже палахкотіло в його очах, але він ще не досяг того натхненного стану, коли може бути впевнений у своїй непомильності. Він іще вагався.

V

Цього разу уявний чоловічок-карлик проник до патріаршого покою крізь стіну. Обібрав соломини, що поприлипали до одежі, й хутенько почимчикував до вкляклого при молитві патріарха. Був якраз нарівні з Єремиїним вухом, отож зашепотів одразу, як тільки той повернувсь у його бік. Свічка блимала вже біля канделябра, лизала потемнілу бронзу, але патріарх не турбувався, що вона погасне, – слухав швидкий, похопливий шепіт, намагаючись не пропустити слова.

– Владики нашої церкви, ваша святосте, – шепотів голос, – не набагато побожніші від пастви своєї. Всі вони походять із шляхетних родів, ваше святосте, і про їхню простоту чи смиренність годі казати, бо в них не про Бога турбота, а про свій гаман. Під архієрейською одежею в них стукочуть мирські сердця і ховаються мирські забаганки та звички. Місця свої вони здобувають підкупами та знайомостями. За них свідкують рум’яні червонці при виборах та білі великі таляри, напівталяри, четвертаки й потрій ниці, які сують вони потайки секретарям та референдаріям. Бо єпископське ім’я, ваша святосте, в цій землі – це панування і сваволя над маєтками й селами, що належать до єпископських місць…

Патріарх слухав уважно. Довкола панувала тиша, яку може народити тільки ніч. Біля нього вмирало полум’я свічки, а він відчував у душі смуток і жаль. Цей світ був складний і так химерно сплетений, побитий, як іржею залізо, усталеними здавна поганськими звичками, перебороти які дуже важко. Його ж місія – здійснити саме це, його розум відтак має виважити рятункову гадку, знайти той єдиний рішенець, який уже з’являвсь у ньому, але глибини якого ще не сягнув.

– Архієреї, ваша святосте, – шепотів біля його вуха уявний чоловічок, котрий так вільно пройшов крізь стіну, – беруть духовне звання лише, про око, щоб володіти маєтками; вони ведуть світське життя і піддаються світським розкошам. Вони уподібнюються до старост, ваша святосте, оточуючи себе юрбами слуг, наймаючи оружних людей і чинячи збройні наїзди на сусідів. Вони живуть родиною із жінками та дітьми, і про це знають усі, ваша святосте.

– Відаю це, – сказав патріарх. – Митрополит Дівочка був двоєженець, і я його змістив…

Свічка погасла, глуха темінь затопила помешкання. Патріарх устав, важко розгинаючи задерев’янілі в колінах ноги. Він утомився, світити світла не хотілося, отож натрапив у темряві на стінку і почав помацки наближатися до ліжка. І цього разу йому здалося, що стінка коливається, як бік худобини, коли та дихає, – був у череві апокаліптичного звіра.

Відірвався від стіни і завмер. У помешканні було тихо. Лише десь під підлогою шкреблася й шаруділа миша. Миша, котра сиділа у череві свого звіра.

VI

Патріархові подобалося сонце цієї землі. Воно було зовсім не таке, як у Константинополі, і не таке, яке він бачив в інших країнах. Важко його

описати, але Єремія знайшов слово для означки – сонце було соковите. Це помітив ще відтоді, коли переїжджав дивні степи, зарослі тирсою, в якій міг заховатися вершник. Зело було налите так, що здавалося: торкни його пальцем – і сік бризне межи очі. Він тоді наказав спинити повоза і раптом відчув, яка солодка навколо тиша. Шуміла трава, а вгорі раптом ударили у сто дзвінків жайворонки. І це розтоплене срібло співу, і небо, яке вразило патріарха, – блакитне, з великими купчастими хмарами, – все ввійшло в його душу, і він зрозумів, що тут, під цим небом та цим сонцем, – воно тоді сипало на нього м’яке тепло, – можна просто й щасливо жити, позбувшись марноти, яка так тяжко лягає людині на плечі.

Він сказав про це єпископові Дионизію.

– Це перше враження, – відповів той. – Його мав і я свого часу. Марнотність, однак, є скрізь марнотність. Для людини, яка виросла під цим небом, нічого дивного в ньому нема.

– Але воно тут особливе, – не стримався патріарх.

– Через це так міцно сидять у тутешньому народі поганські забобони, – сказав Дионизій, який вважався знавцем цього краю. – Свято Різдва для них – свято колядок. Новий рік вони святкують як поганський щедрий вечір. На свято Хрещення вшановують свого Світовита, Великдень дорогий їм не воскресінням Спасителя, а галасливими волочильнями, на Юрія вони танцюють на полях, співають, гопцюють на втіху диявольську і на сум святого великомученика. Тройця для них – Зелені свята, плетіння вінків; на Іоанна Предтечу вони по-поганському скачуть через вогонь, а на Петра і Павла гойдаються на бісівських гойданицях, які нагадують шибениці…

Патріарх промовчав тоді, він лише подумав:

"Я знав, що на цій землі треба вести ще велику боротьбу за нашу церкву. І це буде боротьба проти їхніх звичаїв, проти оманних, чарівницьких впливів природи, адже відчув їх на собі навіть я…"

– Тут мусить бути багато чарівників та ворожбитів, – задумливо мовив він.

– Прості люди цієї землі, – відказав Дионизій все тим-таки трохи роздратованим тоном, – ще й досі вважають, що душі померлих перетворюються у птахів та звірів, літають між деревами, блукають полями, лісами і болотами, а тоді йдуть геть у далеку країну сонця. Довкола них живуть не янголи, а лісовики, домовики, водяники, болотяники, мавки. Для них Бог – щось інше, хоч і вклоняються вони тому, кому висвячені.

"Цього треба було сподіватися, – подумав Єремія тоді. – На цій землі й справді чарівливе сонце!"

Йому щось заважало. В душі не було тієї чистоти і встояності, які завжди відчував, перш ніж оголосити свій остаточний рішенець. Здавалося патріархові, що все йому тут уже ясне, що ця земля прочинила перед ним свою таємничу заслону.

"Врешті, – гадкував він, – не треба надмірно ускладнювати, інакше легко потопитись у сумнівах, а тоді лишається хіба копирсання у собі".

Людина, наділена твердою владою, – то було тверде патріархове переконання, – не мусить мати забагато сумнівів, від них треба очищатися сміливо, навіть безоглядно. Істина завжди безначальна, і не воля смертного нею керує. Вона спадає згори, особливо на людей із такою місією, як у нього, а його місія – наблизити цей напівпоганський край до Бога, інакше його становисько не мало б сенсу. Розум – то лише місток, більш чи менш управно налагоджений між ним і тим, що недосяжне для смертних. Суть у такій налагодженості – все інше

прийде. Але такої налагодженості ще не було в його мозку, і це мучило найбільше.

VII

Уночі, саме в той мент, коли мав заснути, патріарх уже багато літ бачив одне й те ж марення. То було щось інтимне й глибоко заховане, про що нікому не міг признатися. Як і в кожного, найінтимніше з’являється здебільшого перед сном, бо саме в цей час душа потребує заспокоєння, повного, нірванового, що дозволяє потім спокійно зануритись у хвилі небуття. Отож у такий мент бачив патріарх величезний, освітлений сонцем майдан, а на ньому дрібнолюдків, отаких собі карликів. Були вони мов комашня, і він, проходячи цим дивним майданом, був серед них велетнем. Дрібнолюдки розсипалися навсібіч, коли він підіймав ногу і замахував нею, щоб не потрапити під знищувальну стопу, а він простував через майдан, безсилий навіть спрямувати свій хід, ішов своєю дорогою і те, що вряди-годи чувся під ногами тріск розчавленої мурашви, не бентежило його. Був-бо він велетень і міг співчувати хіба що велетням. На тому ж майдані, оточений карликами[20], він не бачив жодного іншого велетня і знав, що тут, на майдані, має бути з велетнів лише він сам, адже велетні народжуються так рідко, отож чи треба зважати, що потрапить під його стопу якась комаха? Велетні мають вказати натовпові одне – напрямок, яким і потече ця в малості своїй ріка карликових тіл.

Перед сном, вивіряючи свої роздуми, патріарх викликав в уяві образ майдану – світу цього, де він велетнює, потребував цього не так для остороги в мислях, як для твердості духу; рішенцева твердість, ба й неоглядність – необхідні людям, яким кладуться на плечі великі, світового карбу місії. У тому патріарх був переконаний…

VIII

Вранці почув звістку, яка його зацікавила. До нього прибув із візитою непроханий львівський владика Гедеон Балабан. Патріарх наказав пропустити єпископа й, поки йшла церемонія благословіння та звичних ритуальних увічливостей, пильно роздивився гостя. Відразу ж упала в очі Гедеонова карновухість – справді, вуха в єпископа були до смішного малі.

"Хитрість і підступність, – подумав патріарх. – Це вже почнуться доноси й наклепи один на одного".

Гедеон дивився на патріарха смиренно.

– Велика честь нашому краєві, що ваша святість навістили нас. Візитації патріархів – це те, що нам завжди бракує. Не може отара бачити й не відчувати безпосередньої волі пастиря.

"Коли б не ці вуха, – подумав патріарх, – я б гадав, що його улесливість розумна".

Зирнув на єпископа з прижмурцем. Хотів продивитися його наскрізь, бо щось непевне в цій людині турбувало Єремію. Але була та мить, що за хвилю патріарх побачив, як хутко єпископ перетворюється в карлика – химерна патріарша гра, адже чим ліпший цей єпископ від нишпорки? Той уже біг до нього, уже вилазив на руки, хапаючись за коліно? Патріарх вловив знайомий приглушений шепіт й поступово вспокоювався.

"Цю гру я дозволяю собі тільки вночі,– спогадав він, – але хай цього разу буде виняток".

Шепіт пік йому вухо, і Єремія прислухався:

– Я хотів би звернути увагу вашої милості на бридку невшетечність Кирила Терлецького, єпископа луцького. Страшні злочини чинить цей

бузувір у чернечім образі – про нього ходить стільки розповідей! І недаремне, ваша святосте, – цей нечестивець має за душею не одне злочиння. Я зважився таємно розповісти вам про це, бо не можу спокійно дивитись, як розбійникує цей вар’ят. Він, кажуть, згвалтував дівчину, яка переїжджала через його маєтки, грабує сусідів і навіть монастирське добро. А те, що він учинив із Сишевським, ваша святосте? Як накажете оцінювати все це? Кирило та двісті його людей, ваша святосте, з гаківницями, півгаками, ручницями й сагайдаками, узявши й селян своїх од плуга, напали на тих чесних людей, і так було відібрано, ваше святосте, землю прадідів. А хіба не він зі своєю дворовою челяддю, отими вуграми, сербами та волохами, напав на Яна Жоравницького? Про те все плещуть люди, а люди даремно не пащекують…

Патріарх розклепив повіки… Перед ним стояв Гедеон Балабан, єпископ львівський; його малі вуха пашіли жаром, і весь він був збуджений, роз’ятрілий. Патріарх, однак, відчув нехіть до цієї людини. Вірні люди встигли оповістити про нього немало.

"Багато і в тебе за душею, – подумав Єремія, – але мене цікавить не те. Що ти скажеш, коли зведу тебе віч-на-віч із Кирилом?"

Патріарх дозволив собі бажання зловтіхи. Пізніше, коли міркував над усім тим, було про те неприємно згадувати, – бажання зловтіхи – це не достойне почуття, як і спроба погратися з людьми, мов кіт із мишею. Згодом, коли вірні люди оповіли про Кирила Терлецького те саме, що сказав йому Гедеон, він глибше зрозумів корені тієї своєї поразки.

– Треба скрізь збирати зерно істини, – сказав він Дионизію, підсумовуючи свої думки. – Пристрасті затемнюють нам розум, і ми, засліплені, чинимо прогріхи!

Але це були пізніші думки. Тоді ж, після розмови з Гедеоном, він негайно викликав до себе Кирила Терлецького, який також нагодився тоді.

– Зараз, – сказав Єремія Гедеонові, – зайде єпископ Кирило. Хочу, щоб ви повторили те, що казали, йому передвіч. Наша церква – церква простоти й убозтва. Ми не повинні затуманюватися підступами й таємними справами. Наша-бо чистота – у відвертості нашій!

Побачив, як сполотніло Гедеонове обличчя. Зловтіха ворухнулась у патріаршій душі, та зловтіха, за яку він себе згодом осудив. Але тоді відчув, що вже достоту розуміє цих людей.

"Багато тут не треба, – гадав він. – Людські характери – лише карти. Розгадай карти – і станеш велетнем на майдані карликів. Бо лише той, хто підіймається над дрібнотою людською та марнотністю життя, зможе вийти з черева апокаліптичного звіра. Я ж бо прагну цього й досягну!"

Отож патріарх з цікавістю чекав на стрічу Гедеона з Кирилом. Він тішився – упевнення його, як ніколи, було несхитне, а раз так, вирішення церковних справ на цій землі він знайде.

IX

Але не все він передбачив. Гедеон у Кириловій присутності несподівано змінився. Це було видно з усього: з виразу обличчя й постави, полиску очей. Карлик, яким хотів зловтішно помилуватися патріарх, раптом зник. Перед ним стояв владика, котрий знає собі ціну. Ще відчувалося його приниження, але для того, щоб убачити те, треба було мозкового напруження, – зрештою, Гедеон мав віддавати патріархові належну шану! Але Єремія безпомильно відчув до себе відчуження. Це не було, однак, відчуження раба, це було відчуження упевненого перед упевненим. Патріарх зрозумів, що злагоди із цим чоловіком у нього не вийде: на одному майдані не може бути два велетні. Заходило тут на боротьбу складнішу й хитромудрішу, а може, й ницішу. Проголошувати такої війни Єремія не хотів, ішлося про порахунок між ворогами-єпископами: один із них мав упасти, а переможець стати його, патріаршим, союзником. Патріарх напружено

вдивлявсь в одне й друге обличчя: за кілька блискавичних ментів треба було вирішити вельми багато, так багато, що відчув уже знайомий біль у переніссі – звичайний результат мозкової перенапруги.

У цей час почувся і спокійний Гедеонів голос:

– Хочу повісти вашій святості добре слово про цього достойного владику, – сказав Балабан.

Патріарх здивовано зирнув на єпископа і стрівся з його очима. Дивилися вони привітно й тверезо, не змигуючи.

– Про вас, – сказав Єремія Кирилові Терлецькому, – ходить багато недобрих чуток, про недостойні сану духовного владики дії ваші. Єпископ Гедеон…

– Так, я навмисне приїхав до його святості, – поспіхом промовив Гедеон, – засвідчити твою достойність, зичливість і старатливість про добро нашої церкви. Хочу сказати, ваша святосте, ще раз про те саме. Ті нікчемні наклепи, які зводяться на цього доброславного мужа, викликають у мене невимовну огиду. До Кирила, владики луцького, я ставлюся як до рідного брата і вважаю його тією людиною, в якої багато хто з нас має вчитися пристрасному служінню Богові і нашій святій церкві…

Патріарх сидів непорушно. Одне те, що цей карновух осмілився обірвати його на півслові, а друге… Він прочитав на Кириловому обличчі більше. Спершу було занепокоєння, свідома, хоч і пильно захована тривога; потім і тривога, і занепокоєння зникли, наче хто змив їх. Натомість проступило відверте, ба зухвале нахабство.

Кирило витримав патріарший погляд, як перед цим і Гедеон, хоч не міг заховати на дні очей глуму, а потім почав теревенити про свою відданість церкві, про турботи й ворогів, яких має немало, бо римська

церква зазіхає, аби з’їсти їхню. Так, це вже був розмисловий тупець, і патріарх, зирнувши суворо на Гедеона, виявив у слові свою прихильність Кирилові і хутко відпустив обох, бажаючи якомога швидче залишитися наодинці, бо відчув, як йому з-під ніг вислизає земля.

XI

Зрозумів усе відразу, хоч на якусь мить не повірив, що так може бути. Велетневі, який звик бачити довкола себе карликів, важко було втямити інше: чи такий уже він великий в очах тих-таки карликів, адже те, що вони малі в його очах, ще зовсім не значить, що малі вони насправді.

"Не мають у мені, – подумав патріарх, – жодної потреби. Звикли-бо жити власним життям, і я для них що п’яте колесо до воза".

Але його марнославство, ба врешті й місія були дуже вже великі, щоб дозволити собі, як побитому псу, забратися геть. Мозок його вже заполонила думка, заради якої так довго затримався в цій дивній країні без власного володаря. Патріарх саркастично всміхнувся. Непокору може виявити найзабитіший раб, володар же в таку мить мусить знайти силу загнати його назад у послух. У цьому й полягає могутність великих людей – патріарх вивчав цю абетку ретельно.

– Не можемо, – сказав він Дионизію, – залишити все так, як є. Маємо поїхати звідсіля спокійними. Інакше наше призначення стане смішне й нікчемне.

XII

Отже, він не пізнав зловтіхи, яку бажав відчути, звівши єпископів-ворогів, і згодом ганив себе за цей прорахунок. Приниженим не залишився ні Гедеон, ні Кирило, лише він сам – патріарх константинопольський, який так любив перед сном побувати на майдані

карликів. Допущену поразку треба було б виправити, – патріарх добре тямив своє становище.

"Не маю маєтків та фільварків, – думав він, – а вони це мають. Тобто не маю головної принади цього світу – грошей. Боротися ж з грошовитим суперником не так легко. Отже, сила мого слова, сила переконання мають бути дуже вже палкі, коли хочу виконати свою місію, тобто перемогти. Грішми можна заполучити собі одинаків, верхи, навіть талановитих і визначних, а не цілий народ. Мені ж ходить про увесь тутешній православний люд".

– Духовна верхівка цього народу гнила, – сказав патріарх Дионизію. – Але сам люд, хай і темний у невігластві своїм і не знає гаразд догматичних постулатів церкви й точної літери Святого Письма, має потребу в Бозі – оце й головне. Це маємо використати, коли хочемо врятувати цю землю від мороку поганства й римської нечисті. Не в літері сенс, а в духовній відданості. Отже, підтримку собі маємо шукати внизу. Серед чинбарів, шевців, кравців, гончарів, серед стельмахів, бондарів чи сницарів. Там, де віра ще не поїдена іржею високоум’я і не зіпсована хижацтвом. Я довго над цим міркував і вирішив остаточно: лише тут матимемо тверду, несхитну силу. Хто має багату кишеню, той має єдиного Бога – ту ж таки кишеню. Отже, наша місія – запалити темний люд вогнем своєї віри, тоді можемо спокійно звідси їхати.

Дионизій схилявся перед патріарховим розумом. Великих викладок йому не було потрібно. Нашвидку зважував почуте, бо в такі хащі його думка не заходила.

Похопився, щоб підтримати Єремію:

– Ваша святість безсумнівно каже про братства; Я давно про це мислив: є то ніким не скористана сила, але я й у гадці не мав, щоб можна було поставити їх над єпископами… Тобто покласти на них аж таку місію.

– Місія на них уже покладена, – сказав патріарх. – Зрештою, не ми організовували братства, а вони утворилися самі. Про що це свідчить? Тільки про те, що простий люд має потребу в Бозі. Наше діло, отож, скористатися цим рухом, щоб не втратити над ними проводу. Єдина засторога, яку маю, – осторога перед стихією, яка, виплеснувшись, як ветху перепону, може знести й зламати наші задуми – тоді ту стихію не втримаємо, як не втримав Рим стихію протестантства. Саме тому я хотів би таємно зустрітися з найчільнішими братчиками, аби дійти з ними потрібної домови…

Був уже вечір. Патріарх і не помітив, як той спустився на землю. День минув у напруженому думанні, але зараз, коли він зважився нарешті виголосити своє рішення, на душі полегшало. Звільнився-бо від того, що так мучило його, і знав, що сьогодні перед сном можна буде зі спокійною душею ступити на майдан карликів і легко перейти через нього.

Вийшов у сад. Тут було порожньо. Літні сутінки огортали дерева, пахло терпко листя. Патріарх удихнув на повні груди чистого, прохолодного повітря: йому було добре. Вечір, тиша й поважна нерушність дерев під небом, адже все починає засіватися срібними тремкими зорями, – був у тому всьому якийсь передвічний спокій, і патріарх зупинився, вслухаючись у тишу. Повітря було запашне, легко вдихалось у груди, небо високе й погідне, дерева вмиротворені – ця земля гарно їх харчувала.

Патріарх пройшовся стежкою до кручі, під якою притулилося село. Білі мазані хатки під солом'яними стріхами були наче гриби, які тулилися до кручі. Вулицями й на подвір’ях ходили люди, і патріарх раптом відчув, який це далекий од нього світ! Всі його підрахунки і мудрації якнайменше в’язалися із цим вечором, з цим селом та людьми, врешті – з цією землею, яка так утишено дихає, адже він тут чужоземець, котрий чомусь узявся вирішувати її долю.

Видалося йому, що бачить у глибині вечорового сутінку якесь марево. Криваво-червоне, в язиках вогню, воно хиталося на овиді, віщуючи щось тривожне й несподіване, – чи не він то, апокаліптичний звір? Побачив чиїсь обличчя, почув стогони й крики мордованих. Над ним пролетів, плескаючи велетенськими крильми, червоний півень. Слідом за ним безшумно прогнався, так само над землею, вершник із наставленим перед собою списом.

Та картина схвилювала на мент патріарха, але він учасно погасив її: чи ж має розгадувати це привиддя? Все мало бути як є: дерева, село і вечір. Поза цим – нічого.

Велетні ніколи не думають про карликів більше ніж належиться.

XIII

– Ви ж бачите, – сказав патріарх Дионизію, – що митрополит не дуже поспішає скликати синод для розслідування поведінки духовних. Він зволікає, а ми не можемо більше тут затримуватися.

– Братчики невдоволені єпископом Балабаном, – сказав Дионизій.

Патріарх кивнув.

– Вони воліли б мати від вашої святості подтвердження Йоакимової грамоти. Патріарх антіохійський не поставив на ній свого підпису, лише печатку.

– Це завбачливо, – пробурмотів патріарх. – Ніхто не відає, що піднесуть тобі підписувати…

Було вже пізно, і патріарх став на вечірню молитву. Блимала самотня свічка, освітлюючи потемнілу Божу твар; морок заповнював кутки, а він стояв перед іконами, наче чорний птах. Ніч налягала на

вікна, чавлячи на шибки. Патріарх молився, проказував давно завчені слова і намагався згасити в собі думки. Це вдавалося завдяки зусиллю – треба було очиститися від дня, який минув. Усе, що було в ньому, хай зникне навіки, хай залишиться людина, оголена розумом й очищена. Це потрібно, аби не втопитись у вирі щоденних пристрастей, які вбивають у нас святий спокій умиротворення і високої ясноти. Найлегше схимникам, подумав патріарх, у їхній яскині: зборовши страх перед самотністю, людина може піднятися до верховіття відчуженості від світу. Коли ж потопаєш у мирському, коли голова забита всілякими мирськими мислями; одне слово, коли товчешся в череві апокаліптичного звіра – чи ж відходиш од світу душею? Оберти в одних і тих же колах, страх підступності й одуру – і весь розум іде на одне: втриматися. А скільки треба, щоб примусити поважати себе насправді? Єремії ж хотілося владарювання справдешнього; отож і сьогодні, склеплюючи очі, він переможно пройшов через майдан, де було повно дрібнолюдків.

XIV

І він проголосив перед старшинами львівського братства – сідлярем Юрієм Рогатинцем і крамарями Іваном Красовським, Леським Малецьким та Стецьком Мороховським – промову, яку так довго виношував у душі і котра, вважав він, таки зможе піднести його на височінь, що її прагнув. Готувався до тієї промови довго, бо знав її вагу, не думав уже про тих, хто слухатиме його, – треба лише плеснути в ті смиренні обличчя своєю великою силою. Для їхніх же, не зіпсованих іще, як гадав патріарх, розумами та сумнівами мозків цього вистачить, як вистачає коневі вчасного удару батогом.

– На ваші плечі, – сказав патріарх, – я кладу тягар. Але чи менший тягар ніс Ісус Христос, підіймаючись на Голгофу? Мета братства, яке з’єднує ваші душі, – висока, через це патріарх антіохійський і ствердив великі ваші права. З того менту, коли людина приступає до святої спілки вашої, вона перестає належати собі. Вона – святий струмент у руках Божих і мусить віддаватися Богові тілом та духом. Земля ваша сповнена гріхів, які чиняться тут так само легко, як забуваються. Мало є таких,

для кого закони церкви нашої святі й непереступні, вони-бо для них – ширма, за якою ховаються сваволя, поганські звичаї, чарівництво й характерництво, розпуста й розтлінність. Горе тому, хто причаївся за цією ширмою! Горе тому, хто кинув шукати свій Сігор, а натомість шукає Содом та Гоморру! На вас я покладаю високе й святе завдання. Всі братчики мають ходити повсюдно – по вулицях, шинках, базарах, проходити за стіни домів, де чиниться невшетечне діло, – знати душі всіх мирян, які навідують наші церкви. Що вони думають, почувають і чи близькі душею та серцем до добровір'я. Маєте проникати в найзахищеніші й найтаємніші криївки та схрони людських душ – туди, де тільки зачинаються думки про поганство, і виставляти таких на суд церкви. Єпископ має судити грішних нещадним судом своїм, але, коли і він грішить і ви відкриєте в ньому нечисту душу, судитимете єпископа ви. Я, патріарх константинопольський, Єремія Транос, оголошую, видаючи на це грамоту, ставропігію вашого братства – віднині підлягаєте мені й нікому більше. Бо лише ви, простий люд: шевці й бондарі, стельмахи й чинбарі, сідлярі й крамарі, – лише ви можете зберегти нерушні основи віри нашої. Ставлю вас над духовними товстосумами й маю надію, що будете справдешньою підпорою нашої святої великомучениці Церкви…

Патріарх на мент замовк. Йому хотілося перевірити враження від своїх слів. Побачив перед собою чотири обличчя. Щось стоїчно вперте світилось у їхніх уже запалених очах. Хотів, щоб були злютовані в цю хвилю вогнем великої місії, хотів собі повної покори та віддачі.

Але на дні тих очей, особливо в Юрія Рогатинця, найосвіченішого із них, уздрів інший вогонь, вогонь звільненої стихії, яка годна запалати багаттям.

"Ми спрямовуємо течію житейську у потрібне нам річище, – майнуло в патріаршій голові, – але куди воно понесе свою звільнену воду?"

Вони стояли перед патріархом, урочисто мовчазні й чорні, довкола було сутінно, вилиск вогню свічок грав на обличчях старшин – наче

машкари собі понатягали. І патріарх раптом злякався цих облич: а що, коли не він їх використовує, а вони його? Що, коли не вони потрапляють у його залежність та підлеглість, а він дає їм силу бути собою й ніколи не зможе цією силою керувати? Вони тут, у себе, мають власні закони і звичаї, стихія їхня – оце і є ота їхня самоволя. Патріарх ковтнув клубка, що застряг йому в горлі, – сила й затятість в очах братчиків непокоїла його. Але він уже зважився віддатися цьому шалові, зважився на ризик, чого не дозволяв собі ніхто від часів великого царя Константина, бо тут і справді вирішувалося багато.

"Треба ще раз креснути вогню, – подумав патріарх, – щоб іскра запалила їхні душі моїм вогнем, але не спалила поля".

– Ви повинні тримати на оці, – сказав він, усе більш надихаючись, – розумове життя країни. На всьому, що виробляє мозок, хай ляже ваша печатка високої духовної сили вашої і вашої моральної ясноти. Передаю вам виключне право виховувати дітей, – окрім братського, хай не буде жодного православного училища. Хай діти вчать Святе Писання, грецьку і слов’янську мови, коли знайдете на те вчителів. Поза вами ніхто не має права вчити дітей. Тримати в своїх руках діточі уми – це тримати майбуття. Хай начиняються вони з пуп’янка святими ідеями й бажанням доброславного життя. Наші будуть діти— наше буде безсмертя. Друкувати книжки – церковні й учені – будете лише ви, і ніхто не повинен переступати цього закону. Хай виникнуть довкола вас сотні таких же братств, щоб ви могли до коренів прозирати життя цілого народу вашого, й силою єдності своєї, силою бажання вб’єте в ньому прагнення до диявольських спокус та єретицтва, а це значить відступництва. За вами лишається провід – усі інші хай будуть тінню вашою і знатимуть лише вашу волю.

Він утомився. Вогонь, з яким промовляв ці слова, виснажив його. Зрештою, не казав їм нічого нового, а тільки підтверджував те, що мали. Бо вони вже самі позакладали училища і як хотіли виховували дітей своїх. Вони й без нього друкували б свої книги, а самі братства множилися б, бо того вимагає життя. Вони вже вступили в ту боротьбу,

до якої закликав, і хто ще зна: чи вони пристосуються до його рішень, чи він пристосовується до їхніх помислів? Але для нього в цю мить важило інше. Вони корилися його слову! Не перечили, виявляли пошану, хоч та пошана може бути звичайною чемністю. Важливо те, що вони залишалися в його очах дрібнолюдками, а він вневнено переходив майдан.

XV

Патріархові випало пережити ще один момент, який певною мірою розвіяв його впевненість. Врешті, нічого особливого не сталося: десь у степах, тримаючи шлях на Волощину, патріарх зустрів чисельну оружну силу. Наче у видінні, пропливали перед ним стрункі й вишколені військові лави; як птахи, летіли над дорогою вершники; і в тому нагальному й упорядкованому рухові раптом відчулася патріархові якась особлива, ще не знайома йому сила. Він аж звівся на подушках, пильно вдивляючись у цей військовий хід, – було в ньому щось таке, що патріарх нараз стурбувався.

– Це військо Корони Польської? – спитав, повернувшись до Дионизія.

Але той був спокійний. Позіхнув, чемно прикриваючись рукавом, і байдужно відповів:

– Це латраки, розбійницькі козачі загони.

Патріарх ще раз придивився до чітко уладжених військових лаштунків.

– Ви впевнені, що це розбійники й латраки? – спитав.

– Так на них дивляться всі у Польщі, – спокійно відказав Дионизій.

Але пояснення не заспокоїло патріарха. Він цілий день залишався замислений.

"Пізнати чужу землю, – думав він із певною збентегою, – дуже нелегко. Ще важче нею кермувати".

Хитався на подушках свого повоза і вже хотів якнайшвидше покинути цю країну, бо раптове знесилля охопило його.

"Звісно, – сказав він подумки, – я виконав тут велику місію, але куди все-таки потече вода?"

15

Може, той його спалах щодо митрополита Онисифора Дівочки та архімандрита Тимотея Злоби був недоречний, подумав патріарх, але його знову охопило роздратування: двоєженець – митрополитом, що це таке? Що це таке – архімандритом убивця?

16

Не як там, подумав патріарх, коли тирса заплескує зеленими хвилями й не бачиш довкола нічого, лише хвилі й безбережне, глибоке море.

17

Насправді завітав до нього один із довідників.

18

Перелічено різновиди верхнього одягу.